

Bollspelen i Johannes Schefferus *Lapland*. Fragment av nordiskt tidigmodernt idrottsliv med utblickar mot Island och de brittiska öarna

Av Isak Lidström

Abstract

Sports historians have argued that the type of ball games common in the British Isles, which were practiced by two teams and in which the ball was driven with sticks towards predetermined goals – i.e., hurling, shinty, bandy and hockey – were never played in early modern Sweden. By highlighting descriptions of ball games in Johannes Schefferus's *The History of Lapland* (1674), a source previously ignored by sports historians, this article challenges such a claim. One of the games described by Schefferus has some similarities with the violent stick-and-ball game known in Icelandic sagas as knattleikr. Even greater similarities (such as the start of the game with a face-off and the goals consisting of lines on the short edges) emerge when the game is compared with the Scottish game of shinty. Thus, pre-modern Scandinavia does not appear to have been as isolated in terms of sports and games as has been suggested by Swedish sports historians.

Keywords: traditional games; early modern sport; Sámi sports and games; hurling; shinty; knattleikr; stick-and-ball games

Författare:

Isak Lidström, FD, Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö, Kungliga tekniska högskolan. Lektor i idrottsvetenskap vid Gymnastik- och idrottshögskolan. isak.lidstrom@gih.se

Copyright:

© 2023 Författaren/författarna. Artiklar i IHS publicreas under en Creative Commons-licens (Creative Commons CC-BY 4.0), vilket ger tredje part rätt att kopiera och återdistribuera materialet i vilket medium eller format som helst förutsatt att författarnamn och källa anges korrekt.

DOI: <https://doi.org/10.61684/ihs.2023.18898>

Hur citera:

Isak Lidström, "Bollspelen i Johannes Schefferus Lapland: Fragment av nordiskt tidigmodernt idrottsliv med utblickar mot Island och de brittiska öarna, *Idrott, historia och samhälle: Idrottshistoriska föreningens årsskrift*, 2023 (vol. 41).

Granskning:

Artikeln har genomgått sakkun­ning­granskning enligt modellen double blind peer review.

Idrottsperiferi i norr?¹

Under medeltiden och tidigmodern tid var bollspel framträdande inslag i det europeiska samhällslivet. Det spelades boll på fester, vid hoven, inom städer och byar, ofta med våld och alkohol som stående inslag.² Här tycks emellertid Skandinavien ha utgjort ett undantag. I sin bok *Den folkliga idrotten* hävdar etnologen Mats Hellspong att bollekarna hade en blygsam funktion i det gammalsvenska bondesamhället. Sådana aktiviteter förekom visserligen och kunde gå under benämningar som ”långboll” och ”per i håla”, men de ”hade en relativt sett svagare ställning i Sverige än i mellersta Europa”.³ Till skillnad från Frankrike och de brittiska öarna saknade de också en given plats i års­cykelns festprogram. Därmed framstår Sverige i likhet med de övriga skandinaviska länderna som något av en torftig idrottsperiferi dit sofistikerade och våldsamma bollspel från Väst- och Centraleuropa aldrig nådde eller fick fäste bland de breda folklagren.⁴

I likhet med andra svenska etnologer har Hellspong även slagit fast att den på de brittiska öarna vanliga typ av bollsporter som utövades av två lag och i vilka man med tillhyggen drev bollen mot på förhand uppsatta mål – *hurling*, *shinty*, *bandy* och *hockey* – aldrig förekommit i Sverige före den moderna internationella idrottens genombrott.⁵ När dessa slutsatser dragits har man dock förbiset ett källmaterial som pekar i en annan riktning, nämligen etnografisk litteratur om samiskt liv och kultur i tidigmodern tid. Av detta material framgår att lagspel med boll och klubba förekom långt före den moderna bandyn och ishockeyns insteg i Sverige.

Detta förbiseende aktualiserar en tydlig tendens inom äldre svensk etnologisk och historisk idrottsforskning, nämligen att idrottens förmoderna historia

1 Studien har tillkommit inom ramen för projektet ”Bollspel i det tidigmoderna Sverige”, finansierat genom medel från Helge Ax:son Johnsons stiftelse, Stiftelsen PE Lindahls stipendiefond och Gunnar och Birgitta Nordins fond. Artikeln är en vidareutveckling av en populärhistorisk text publicerad i Centralför­en­in­gen för idrottens främjandes årsbok. Isak Lidström, ”Samisk bandy på 1600-talet”, *Blå boken* 2023.

2 Henning Eichberg, *Bevægelse i festen: Idrætshistorie som festhistorie* (Slagelse 2006).

3 Mats Hellspong, *Den folkliga idrotten: Studier i det svenska bondesamhällets idrotter och fysiska lekar under 1700- och 1800-talen* (Stockholm 2000), s. 320.

4 Undantaget som bekräftar regeln utgörs av päckspelet på Gotland, en folklig utlöpare av det annars aristokratiskt behäftade *je de paume* (handflatans spel) som förekom i tidigmoderna hov- och klostermiljöer, och som än idag utgör en högst vital idrottsrelik på den ön i Östersjön. Mats Hellspong, *Den folkliga idrotten*, s. 297–305, 327–332. Se även dens., ”Våldets plats i den traditionella svenska idrotten”, i Johan R Norberg (red.), *Studier i idrott, historia och samhälle* (Stockholm 2000), s. 63–73.

5 Johan Götling, *Idrott och Lek: Nordisk kultur XXIV* (Stockholm 1933), s. 44; Hellspong, *Den folkliga idrotten*, s. 65, 327.

i Sverige varit liktydig med den svenska allmogens idrottshistoria. När den "folkliga" idrottens historia har skrivits har exempelvis samerna inte ägnats något större intresse.⁶ Denna artikel syftar därför till att inplacera äldre samiska bollspel, som de beskrivs i företrädesvis Johannes Schefferus *Lappland*, i ett bredare europeiskt idrottshistoriskt sammanhang. När detta görs framstår idrottslivet i Skandinavien som mer mångfasetterat och inte fullt så isolerat som tidigare forskning antytt. Vilka likheter och skillnader finns mellan dessa bollspel och andra europeiska motsvarigheter? Vad kan dessa etnografiska beskrivningar berätta om hur man tävlade och vem som tävlade i bollspel i nordisk tidigmodern tid?

Det studerade materialet utgörs alltså huvudsakligen av några betydande etnografiska verk om samiskt liv, utgivna från 1600-talet och framåt. Denna litteratur har varit av oskattbart värde, inte minst för samiskrelaterad kultur- och religionshistorisk forskning. Den har dock inte studerats av idrottshistoriskt intresserade. Johannes Schefferus storverk *Lappland (Laponia)* publicerades på latin 1673 och översattes sedan till ett flertal språk (men först på 1950-talet till svenska). Schefferus var innehavare av den skytteanska professuren vid Uppsala universitet och fick av den svenska kronan uppdraget att skriva boken i kölvattnet av de krig som Sverige bedrev under 1600-talet. Fienden hade låtit sprida ut ett rykte om att den svenska stormakten använt sig av samisk magi för att nå framgångar på slagfältet. Schefferus uppgift blev därför att göra upp med de mytologiska föreställningar som förekom ute i Europa. Till sin hjälp hade han ett flertal informanter, däribland samiska studenter vid Uppsala universitet och präster verksamma i det samiska bosättningsområdet i norr.⁷ Vid sidan av Schefferus bok finns även andra etnografiska texter som är av betydelse i detta sammanhang. Hit hör bland andra prästen Knud Leems *Beskrivelse over Finmarkens Lapper* (1767) och Guiseppe Acerbis *Travels through Sweden, Finland, and Lapland to the North Cape* (1802). Även Anta Piraks hågkomster, skildrade i *En nomad och hans liv* (1937), har varit av betydelse, låt vara att de är av betydligt senare datum.

Spel mellan gränslinjer

Av de 35 kapitel som ingår i Schefferus *Lappland* ägnas ett (kap. XXIV) åt "lapparnas fritid och lekar". Där ges ingående beskrivningar av den funktion som lek och idrott hade i samiskt vardagsliv under 1600-talet. Det uppges att sådana aktiviteter framför allt hörde vintern till, då renskötande samer inte var lika utspridda som under sommaren. Likaså nämns att lek och idrott bedrevs vid sammankomster, vid ting eller marknader. Ingående beskrivningar ges

6 Johan Götling, *Idrott och lek*; Carl-Herman Tillhagen & Nils Dencker, *Svenska folklekar och danser* (Stockholm 1949).

7 Bengt Löw, "Johannes Schefferus och hans Lapponia", i Johannes Schefferus, *Lappland* (Uppsala 1956 [1673]), s. 13ff.

av olika typer av kraftmätningar i språng, löpning och hopp samt skjutning med pil och båge. I dessa lekar tävlade man ibland om priser, vilka sällan bestod av pengar men desto oftare av ekorrskinn. Schefferus presenterar dessutom ingående två bland samerna vanligt förekommande bollspel. Vem som är Schefferus informant framgår inte, men enligt religionshistorikern Håkan Rydving rör det sig sannolikt om Spirri Nils, vilket i så fall innebär att spelen är från lulesamiskt område.⁸ Den boll som användes i dessa spel hade "hopsyttts av läder och stoppats med hö" och var "av en knytnäves storlek".⁹ Av störst intresse ur ett europeiskt idrottshistoriskt perspektiv är det spel som beskrivs på följande sätt:

På skaren dragas två gränslinjer, som ligga ett gott stycke från varandra. Sedan ordnas deltagarna i två partier, män och kvinnor om varandra, som ställa upp för att försvara var sin linje. Därefter möts man mitt på området mellan linjerna och bollen kastas ut. Denna försöker nu vartdera laget med slagträn och käppar driva mot och över motståndarens gränslinje, under det denne med all makt söker hindra det. Det lag, som med slagträna (ty handen får icke vidröra bollen) lyckas driva bollen över motståndarens gränslinje och sålunda besätta hans område, utgår som segrare ur detta spel.¹⁰

Denna idrottsaktivitet är utmärkande, såväl i tid som rum. Likheter med bandy och hockey är tydliga, men det skulle vid det laget dröja mer än 200 år innan sådana idrotter importerades till Sverige.¹¹ Det rör sig om ett så kallat "linjespel" där särskilda mål saknas – i stället markeras särskilda linjer i planens ytterkanter som ska passeras av ett lag och försvaras av det andra.¹²

Spel där två lag på detta sätt försöker driva varandra över en gränslinje är av urgammalt slag. I antikens Grekland spelades *episkyros* just på ett sådant sätt, dock utan rekvisita i form av klubbor och slagträn. Den rektangulära spelplanens kortsidor utgjordes dock av två gränslinjer. De två lagen ställde upp på var sin sida om en mittlinje och sökte sedan försvara den bakre gränslinjen och tvinga motståndarna på reträtt i syfte att inta deras planhalva. Som litteraturvetaren David F. Elmer påpekat blev spelet på så sätt en dramatisering och gestaltning av hur antikens skoningslösa gränskonflikter löstes. En grupp gör anspråk på en annans territorium och en sådan tvist kan enbart lösas genom den ena partens totala nederlag.¹³

8 Mailväxling mellan Håkan Rydving och författaren.

9 Johannes Schefferus, *Lappland* (Uppsala 1956 [1673]), s. 307.

10 Johannes Schefferus, *Lappland*, s. 308.

11 I den engelska översättningen av boken, utgiven redan 1674, förekommer ord som "bandies" och "goals", se nedan. I originaltexten på latin beskrivs de trätillhyggen som bollen slås med som "fustibus & baculis". Ioannis Schefferi, *Lapponia* (Frankfurt 1673), s. 277.

12 Om linjespel, se Gunnar Teng, *Uppdrag samspel: En studie om elevers samspelelövande i bollspel i ämnet idrott och hälsa* (Göteborg 2013), s. 21.

13 David F. Elmer, "Epikoinos: The Ball Game *Episkuros* and *Iliad* 12.421–23", *Classical Philology* 2008: 4 (vol. 103), s. 414–423.

Några motsvarigheter till det samiska linjespelet är svåra att finna i svensk medeltid eller tidigmodern tid. Att det rör sig om ett spel med boll som slås med träkäppar i riktning mot ett mål leder dock ofrånkomligt jämförelsen till Island och bollspelens nordiska urhistoria, till den våldsamma kamp som är känd under benämningen *knattleikr* (ordagrant översatt ”bollspel”). Även om det rörde sig om ett spel med boll och träkäpp, framgår av sagalitteraturen endast brottstycken av hur denna fornnordiska idrott gick till vid tiden för Islands bebyggelse.¹⁴ Möjligtvis är denna omständighet den främsta anledningen till att teorierna om spelets ursprung och utbredning pekar i så många olika riktningar. Nedanstående utdrag ur *Gísli Súrsson*s saga är lika representativ för sagalitteraturens vaga beskrivningar bollspelens praktiska utförande som för dess detaljrikedom vad våldsexcesser beträffar. Den svenska översättningen lyder som följer:

Nu började man med lekar som om ingenting hade hänt. Svågrarna Gísli och Þorgrim stod oftast mot varandra, och man kunde inte enas om vem som var starkast, men de flesta menade att Gísli hade störst krafter. De spelade bollspel på den sjö som heter Seftjörn. Där var alltid mycket folk.

En dag när ovanligt många hade kommit bad Gísli att man skulle dela i jämstarka lag.

”Det kan vi visst göra”, sade Þorkel, ”men då vill vi att du inte håller igen mot Þorgrim, för det sägs att du brukar göra det. Jag unnar dig mycket väl att få den största hedern, om du är starkast.”

”Det har vi inte prövat här”, svarade Gísli, ”men kanske kommer det därhän att vi prövar.”

Så började de tävla, och Þorgrim rådde inte på Gísli. Gísli fällde honom och bollen for ut. Då skulle Gísli fånga bollen, men Þorgrim höll honom och lät honom inte få tag i den. Då fällde Gísli Þorgrim så hårt att kraften gick ur honom. Hans knogar blev skinnflådda, blodet stod ur näsan och skinnet revs av på hans knän.¹⁵

Teorier om *knattleikrs* rötter, spridning och släktskap med andra bollidrotter har ventilerats flitigt under lång tid, men aldrig så intensivt som under 1900-talets början. I sin avhandling *Nordboernes legemlige uddannelse i oldtiden* (1905) hävdade Bjørn Bjarnason att det isländska bollspelet förekommit även i Norge och Danmark, men att det inte satt spår i något källmaterial på det nordiska fastlandet. Han antog att *knattleikr* i själva verket var en tidig vari-

¹⁴ Någon heltäckande redogörelse över hur *knattleikr* spelades görs inte här. Den som på ett lättillgängligt sätt vill få de olika varianterna av leken beskriven för sig hänvisas till Gunnell som översatt de textpassager, i vilka spelet förekommer, till engelska. Terry Gunnell, ”The Relationship between Icelandic ‘Knattleikur’ and Early Irish Hurling”, *Béaloides* 2012 (vol. 80).

¹⁵ Kristinn Jóhannesson; Gunnar D. Hansson & Karl G. Johansson (red.), *Islänningasagorna: Samtliga släktsagor och fyrtingio tatar*, 2 (Reykjavík 2014), s. 16.

ant av det i Norden vanligt förekommande spelet långboll (se nedan) vilket vid det laget skulle ha varit en tvåmanslek som så småningom utvecklade sig till en tävlingsform för flermannalag. Likaså såg Bjarnason stora likheter med det diffust beskrivna engelska bollspelet *clubball*, som han också menade var av nordiskt, eller snarare normandiskt, ursprung och som sedermera skulle ha utvecklats till den mer bekanta sporten *cricket*: "Dette forhold, at netop i England findes så at sige knattlegens sambårne broder, frister til den antagelse, at boldspillet af Normannerne er indført i England, hvor det først omtales efter at deres bekendte sportsiver havde gennemtrængt befolkningen."¹⁶

Lika djärv i sina teorier om de medeltida bollspelens spridning över land och vatten var Ebbe Hertzberg som i den isländska sagalitteraturen såg en helt annan idrott än vad Bjarnason gjorde. I en uppsats publicerad strax före Bjarnasons avhandling ansåg Hertzberg att *knattleikr* inte alls var någon tvåmanslek utan ett spel mellan två lag. Olika benämningar på slagträet föranledde Hertzberg att anta att detta verktyg inte enbart användes för att slå till bollen, utan även för att fånga den. Därmed framträdde ett möjligt släktskap mellan islänningarnas våldsamma bollek och det nordamerikanska spelet *lacrosse*, vilket länge spelats av urfolksgrupper därstädes. Den ytterst spekulativa slutsatsen löd sålunda att *knattleikr* i själva verket var ursprunget till *lacrosse*, och att spelet introducerats i Nordamerika av isländska vikingar på sina färder över Atlanten till Vinland.¹⁷

I kölvattnet av Hertzbergs och Bjarnasons teorier om *knattleikrs* plats i idrottens historia skulle ytterligare en lanseras, nämligen av den danske idrottsläraren och upptecknaren Frederik Knudsen (1906). I artikeln "Den gamle islandske boldleg og dens forhold til nutidens lege" hävdar Knudsen, tvärt emot Bjarnason, att *knattleikr* aldrig spelats på det nordiska fastlandet.¹⁸ Vidare anser Knudsen att det rör sig om ett lagspel där var och en i de båda lagen är försedd med en käpp eller ett slagträ som bollen slås med. I Knudsens tappning liknar *knattleikr* sålunda våra dagars bandy mer än det slag- och löpspel som Bjarnason såg framför sig. Här bör också nämnas att *knattleikr* brukade spelas på is eller hårt vinterunderlag.¹⁹ Enligt Knudsen infördes *knattleikr* till Island från de brittiska öarna. Det skulle således röra sig om en utlöpare av de spel med boll, mål och klubba som där spelats både före och efter att Island befolkades.²⁰

16 Bjørn Bjarnason, *Nordboernes legemlige uddannelse i oldtiden* (København 1905), s. 128–130, cit. s. 130.

17 Ebbe Hertzberg, "Nordboernes gamle boldspil", i *Historiske skrifter tilegnede og overleverede Prof. Dr. Ludwig Daae* (Christiania 1904), s. 186–220.

18 Frederik Knudsen, "Den gamle islandske boldleg og dens forhold til nutidens lege", *Danske studier* 1906, s. 81–82.

19 Terry Gunnell, "The Relationship between Icelandic 'Knattleikur' and Early Irish Hurling", *passim*.

20 Gunnell sympatiserar med denna Knudsens tes och menar att "It might be stated that, to my mind, the *knattleikur* ball has now been firmly placed in the Irish half of the hurling field".

De fragmentariska uppgifter om *knattleikr* som lämnats åt eftervärlden gör det svårt att bilda sig någon säker uppfattning om lekens genealogi. Mot bakgrund av det tidiga 1900-talets livliga teorier och spekulationer ligger kanske den syntes närmast till hands som formulerades av historikern Remigiusz Gogosz i en avhandling om sport och idrott i nordisk medeltid. På vikingatidens Island, menar Gogosz, tog man intryck av bollspel från såväl Danmark och Norge som från de brittiska öarna, och utifrån dessa influenser formades *knattleikr*.²¹

Det kan alltså konstateras att ledtrådarna till det eventuella släktskap som föreligger mellan *knattleikr* och det samiska linjespelet i *Lappland* sedan länge förlorat sig i historiens dunkel. Vad vi med säkerhet vet är att såväl samer på 1600-talet som islänningar på vikingatiden ägnade sig åt spel med boll och käppar vintertid. Men det var de ju inte ensamma om. Hellspong konstaterar att "[i]nnga bevis finns för att 'knattleikr', de isländska sagornas avlägsna motsvarighet till bandyspelet, skulle ha existerat i Sverige", och ett sådant påstående kan inte vederläggas genom att enbart åberopa det samiska linjespelet som exempel. Som detta spel tycks ha förekommit i lulesamiskt område, kan det dock vara på sin plats att presentera en text som beskriver en liknande samisk lek, av senare härkomst visserligen, men med samma kulturella och geografiska hemvist. I boken *En nomad och hans liv* (1937) återgav Anta Pirak ett spel som han fått beskrivet för sig. Så här gick det till:

Bollen var rund som ett ägg, litet större än ett lomägg. Den var gjord av sand. Omkring sanden voro trasor lindade och så var sämskskinn sytt alldeles tätt runt omkring. De som skulle delta i bollspelet, kunde vara två, som då spelade med varandra, eller om man var många, delades antalet lika på vardera sidan, och man ställde sig inom synhåll mitt emot varandra på ett avstånd lagom stort för att kunna kasta bollen. Jag har hört, att spelet börjades av dem, som stodo ytterst, och bollen var en, men var och en som stod där, hade en körstav eller en liten käpp i handen. Den som hade bollen, kastade den då häftigt mot den, som stod ytterst mitt emot honom. Då skulle den till vilken bollen kom, ta emot den hårt med käppen, så att den åter gick tillbaka till den andra sidan. Om bollen nådde fram dit, så skulle dessa, till vilken av dem bollen än kom, åter ta emot den med käppen. Den som inte kunde taga emot bollen med käppen, han ansågs inte för någon snabb spelare.²²

Terry Gunnell, "The Relationship between Icelandic 'Knattleikur' and Early Irish Hurling", s. 69. Remigiusz Gogosz förhåller sig mer skeptisk och menar att *knattleikr* spelades av två-mannalag samt att strävan efter att göra mål på det sätt som sker i engelska lagspel inte går att skönja. Remigiusz Gogosz, "Hver er sterkastr?": *The Sports and Games of the Northmen in the Middle Ages* (Rzeszów 2016), s. 139. BA Thurber bemöter inte Knudsens teori. Utan att bekräfta Hertzbergs teori om att lacrosse är en utlöpare av *knattleikr* görs ändå åtskilliga jämförelser mellan spelen, "to help explain how knattleikr might have been played". BA Thurber, "The Viking Ball Game", *Scandinavian Studies* 2015: 2 (vol. 87), s. 169.

21 Remigiusz Gogosz, "Hver er sterkastr?", s. 141.

22 Anta Pirak, *En nomad och hans liv* (Stockholm 1937), s. 18.

Detta spel tycks alltså ha varit utdött när Pirak skrev sin bok: ”Jag har inte själv sett sådant bollspel med käpp. Ingen i min tid har brukat sådant. Nog har jag sett, att barn leka med boll på kätaplatsen, men de ha inte någon käpp. Den ena kastar till den andra och tar emot med flata handen. Ibland är det ena barnet djur och springer bredvid, och det ena barnet kastar bollen till det andra.”²³

Även om en del skillnader föreligger mellan linjespelet hos Schefferus och det av Pirak ovan beskrivna, är grunderna desamma. Samtliga i leken är försedda med klubbor, två lag kämpar mot varandra, även om det förefaller oklart om det spel Pirak beskriver inbegriper någon strävan att driva bollen över en linje eller någon särskild markering. Noterbart är också att bollspelet hos Pirak ytterst påtagligt påminner om det isländska *knattleikr* vad gäller detaljen att medlemmarna ur lagen paras ihop med varandra, man mot man, och utkämpar individuella strider inom ramen för vad som verkar vara en större lagtävling. Detta inslag har av tidigare forskning betraktats som något unikt just för *knattleikr*.²⁴ Det känns igen från Gísli Súrssonss saga i citatet ovan där ”Gísli och Þorgrim” oftast stod ”mot varandra”. Likaså framträder det i följande passage ur Grettirs saga:

Dessa ungdomar brukade spela boll tillsammans på sjön Miðfjarðarvatn, och dit kom också folk från Miðfjörð och Viðidal, liksom många från Vesturhóp och Vatnsnes och även från Hrutafjörð. De som hade lång väg hem brukade övernatta. Jämnstarka spelare *parades ihop* [min kurs.] med varandra. Detta blev nästan alltid nöjsamma stunder om höstarna.

När Grettir var fjorton följde han med till bollspelet sedan hans bror Atli bett honom. Spelarna som skulle möta varandra lottades ihop och Grettir skulle spela mot Auðun, som tidigare nämnts. Han var flera år äldre än de andra. Han slog bollen över huvudet på Grettir så att han inte nådde den, och den studsade iväg långt över isen. Grettir blev arg och trodde att Auðun ville göra narr av honom, men hämtade ändå bollen. Han återvände, och då han fick Auðun inom räckhåll drämde han bollen rakt i pannan på honom så att det blödde. Auðun slog efter Grettir med bollträet han hade i handen, men det snuddade bara, ty Grettir sprang mot honom. De tog livtag på varandra och började brottas. Alla kunde se att Grettir var starkare än de anat, för Auðun hade enorm styrka. De kämpade en lång stund och till slut föll Grettir. Auðun fortsatte misshandla honom. Då sprang Bersi och Atli och många andra fram och skilde dem åt.²⁵

Likheterna mellan spelen i Grettirs saga och Piraks bok består alltså i att lagens medlemmar paras ihop med en medlem ut motståndarlaget innan bollen slås

23 Anta Pirak, *En nomad och hans liv*, s. 18.

24 B. A. Thurber, ”The Viking Ball Game”, s. 181–184. Jfr Hertzberg, ”Nordboernes gamle boldspil”, s. 191–192.

25 Kristinn Jóhannesson; Gunnar D. Hansson & Karl G. Johansson (red.), *Islänningasagorna: Samtliga släktsagor och fyrtionio tåtar*, 2 (Reykjavík 2014), s. 68.

ut och kampen tar sin början.²⁶ Man kan också tänka sig att situationen då bollen ”for ut” (Gíslis saga) eller slogs ”över huvudet på Grettir så att han inte nådde den” är likvärdiga inslag med det som sker när bollen förs över gränslinjen på skaren i det av Schefferus beskrivna linjespelet. BA Thurber anser att sådana formuleringar tydligt indikerar att *knattleikrs* spelplan hade tydliga rumsliga avgränsningar.²⁷

Möjligtvis åsyftar Sigrid Drake samma lek som Pirak när hon från lulesamiskt område kort nämner ett spel med slagträ (*ratto-muor*), mål (*rad-ja*) och boll av björkticka, övertäckt med sämskskinn.²⁸ Den vita björktickan (*Fomitopsis betulina*) är en parasit som genom sin vidlyftiga utformning och till ytan ljusbruna färg skiljer sig från den betydligt vanligare fnösktickan och den ytterligt sällsynta svarta sprängtickan. Samtliga dessa tickor lever på och av döende eller redan döda björkar. Före gummibollens etablering användes den vita tickans elastiska massa för att åstadkomma bollar som hade lätt för att studsas.²⁹ En sådan boll förekom i en lek upptecknad på 1930-talet i Laxviken i Jämtland. Även detta spel förtjänar vår uppmärksamhet eftersom det likar de ovan beskrivna. Spelet upptecknades av PM Lundin som hävdar att det har mycket gamla anor:

På samma sätt som jag förut beskrivit ställde sig en med ett slagträ (”svärdet”) och en annan gav upp bollen till den som höll svärdet – han gav bollen ett så kraftigt slag som möjligt [...]. De lekande ställde sig i två lag så stora som möjligt och uppställda på raka linier [sic]. Den ena liniens ”svärddhållare” sökte slå in mål i den andra linien – och motsatta linien sökte slå bollen tillbaka med samma kraft och på så sätt skaffa sin linie ett ”dubbelskott”, ty så räknades ett ”mål” genom tillbakslag (man sökte träffa den framflygande bollen i luften och på så sätt få ett tillbakslag. Detta var ett ”dubbelskott”). Den egentliga striden utkämpas således mellan 4 personer på var sida. Om bollen hamnar på fältet mellan linierna då rycker de övriga i linierna fram och söker med sparkar för passa bollen åt sidan av banan och detta räknas som en förlust för det lag som slagit fram bollen, och även vid tillbakslag räknas det som förlust.³⁰

I detta egendomliga spel förenas några drag från de tidigare beskrivna. Här finns mållinjen som bollen ska drivas över, något som känns igen från linjespelet hos Schefferus. De två lagens medlemmar står uppställda på rad och slår bollen fram och tillbaka, något som förekommer även i Piraks beskrivning.

26 Möjligtvis stod även spelarna på rad i de isländska lekarna. Jfr Gunnels översättning av Grettis saga: ”Players were lined up to face each other and Grettir was pitted against Audun who was mentioned before.” Terry Gunnell, ”The Relationship between Icelandic ‘Knattleikur’ and Early Irish Hurling”, s. 59.

27 B. A. Thurber, ”The Viking Ball Game”, s. 173–176.

28 Sigrid Drake, *Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet* (Uppsala 1918), s. 285.

29 Ingvar Svanberg & Isak Lidström, ”Viking games and Saami pastimes: Making balls of fomitopsis betulina”, *Ethnobiology letters* 2019: 1 (vol. 10), s. 86–96.

30 Folklivsuppteckning EU866, Excerptsamling, Nordiska museets bibliotek, Stockholm.

Även om samtliga dessa äldre bollekar på olika sätt uppvisar flera hitintills obeaktade likheter med sagalitteraturens våldsamma idrottsförströelser, kan något släktskap mellan de isländska, lulesamiska och jämtländska bollspelen inte fastställas utan tydligare belägg. I brist på mer detaljerade beskrivningar av *knattleikr* finns det emellertid goda skäl att rikta blicken mot de brittiska öarna i sökandet efter fler liknande linjespel.

Utblick mot de brittiska öarna

Hurling, *shinty*, *hockey* och *bandy* har länge spelats på de brittiska öarna och pekas av Knudsen ut som *knattleikrs* föregångare. Trots att de har olika geografiska förankringar – *Shinty* förknippas med Skottland, *hurling* med Irland och *hockey* med England – utgår de, trots de skiftande regionala och etniska identiteter de kommit att behäftas med, från en och samma grundtyp av spel.³¹ Två lag, vars medlemmar är utrustade med varsin klubba, kämpar på en rektangulär plan för att göra mål på sin motståndare samtidigt som det egna målet ska försvaras.

Hurling och *shinty* omnämns tidigt i gaelisk och walesisk litteratur. Likaså förekommer *hockey* och *bandy* frekvent i engelsk litteratur redan på 1500-talet.³² Så här beskrivs *shinty* i *The Code of Health and Longevity* (1807):

This is another favourite Scotch game, but of a nature more active and violent than the golf. It is played with a crooked club, and with a ball of wood, which is driven from one boundary to another, by opposing parties, who struggle with all their might to drive the ball to the boundary, which their opponents are obliged to protect. It was formerly much more common among grown people, than it is at present, even parishes or districts contending with each other for superiority in this respect; but at present, it is principally become the amusement of boys at school. There is a similar game in England, known under the name of *hockey*.³³

Det spel som här beskrivs påminner tydligt om det linjespel som Schefferus beskrev i *Lappland*. I båda dessa spel utgörs målen av de gränslinjer som markerar spelplanens kortsidor. Och liksom det samiska spelet utövades på skare var även varianter av *hurling*, i likhet med *hockey*, utpräglade vinterspel.³⁴

En annan slående likhet mellan det samiska 1600-talsspelet och dess brittiska motsvarigheter framträder i den procedur genom vilken leken tar sin början. Nedan följer inledningsskedet av *shinty* i en beskrivning från 1842:

We shall describe shinty: – Two parties armed with sticks or clubs crooked at

31 Frederik Knudsen, "Den gamle islandske boldleg og dens forhold til nutidens lege", s. 85.

32 Art O. Maolfabhail, *Caman: Two Thousand Years of Hurling in Ireland: An Attempt to Trace the History and Development of the Stick-and-ball Game in Ireland During the Past 2,000 Years* (Dundalk 1973), s. 2.

33 Johann Sinclair, *The Code of Health and Longevity* (Edinburgh 1807), s. 603.

34 Art O. Maolfabhail, *Caman*, s. 3, 8–9.

the lower extremity, and generally termed *gowffs* (golfs), throw down a little ball of wood, called a *shinty*, midway between two points, and the struggle is, which party will drive the ball to their "hail", as it is called, or the point allotted as their goal.³⁵

Proceduren kan jämföras med inledningen av det samiska spelet som för jämförelsens skull återges i engelsk översättning från 1674: "[T]hey meet in the middle space between their two goals, and fling down the ball, then each partie with bandies and clubs strives to strike the ball cross the opposite parties line[.]"³⁶ I båda dessa exempel rör det sig om ett slags tekning, för att tala modernt ishockeyspråk, som på identiskt lika sätt utförs på spelplanens mitt. Bollen kastas ned på spelplanen varpå kampen tar sin början.³⁷

Karakteristiskt för idrottslivet i äldre tider är dock avsaknaden av standardiserade regler.³⁸ Spelens tillvägagångssätt kunde skifta från plats till plats – ibland användes mål, ibland gränslinjer, även om spelen i grova drag var desamma. Huruvida bollen fick vidröras eller ej kunde också variera. I det samiska bollspelet fick inte handen komma i kontakt med bollen, något som även var praxis i vissa beskrivningar av *hurling* från 1800-talets första hälft.³⁹ I en variant av *shinty* kunde emellertid en spelare med bollen i handen tillryggalägga en lång sträcka över motståndarlagets gränslinje.⁴⁰

Samisk långboll

Utöver linjespelet beskriver Schefferus i *Lapland* en annan lek med boll och träkäpp:

De deltagande männen och kvinnorna, oavsett huru många, delas i två partier. Dessa ställa upp mitt emot varandra med något mellanrum. Sedan slå de spelande från ena partiet i tur och ordning med en käpp bollen upp i luften så kraftigt de kunna, och det andra partiets spelare försöka fånga den, när den faller. Om nu någon fångar bollen med händerna, innan den vidrört marken, vänder sig spelet, och detta parti får slå bollen, medan de andra söker fånga den. På detta sätt spela män och kvinnor tillsammans, även som pojkar och flickor, och kvinnorna visa sig härvid ofta lika duktiga som männen.⁴¹

35 William Chambers & Robert Chambers, *Chamber's Information for the people, part XII* (Edinburgh 1842), s. 543.

36 John Scheffer, *The history of Lapland* (Oxford 1674), s. 109.

37 Tekning som ord och procedur förekom även i äldre slag- och löpspel i Sverige, även om den utfördes annorlunda. Mats Hellspong, *Den folkliga idrotten*, s. 67–68.

38 Eric Dunning, "The structural-functional properties of folk-games and modern sports: A sociological analysis", *Sportwissenschaft* 1973: 3 (vol. 3), s. 228.

39 "National games", *Tales and Readings for the People* 1849: 1 (vol. 21), s. 321.

40 "The game of shinty", *The penny magazine*, 31/1 1835, s. 33.

41 Johannes Schefferus, *Lapland*, s. 307–308.

Särpräglade för de samiska bollspelen är dess könsöverskridande karaktär. Såväl män som kvinnor deltar i leken. Den samiske klockaren och författaren Nicolaus Lundius, som var informant åt Schefferus, skriver likartat: ”De leka ofta med boll, som de slå med handen, både män och kvinnor. Kvinnorna äro lika snabba i löpning som männen, ehuru de ej äro lika uthålliga.”⁴²

Bollens höga bana genom luften och den därpå följande strävan från motståndarlagets sida att ta lyra indikerar att det spel som beskrivs ovan är en variant av långboll, en svensk benämning på det bollspel som varit spritt över stora delar av Europa och som Bjarnason ansåg låg till grund för *knattleikr* (se ovan). Ett liknande bollspel bland samer fick Guiseppe Acerbi bevittna när han 1798 och 1799 reste genom Sverige och Finland mot Nordkap: “Besides this diversion, they have another with a leathern ball stuffed hard, which is struck in the air, and caught before it falls to the ground.”⁴³

Långboll utkämpades på en rektangulär plan mellan två lag vilka var placerade på planens kortsidor, innemålet och utemålet. Innelaget hade till uppgift att slå bollen i riktning mot utemålet. En uppgivare från utelaget kastade bollen till innelagets slagman⁴⁴ som efter en lyckosam träff löpte till målet ute på planen och sedan tillbaka igen. Utelagets uppgift var att bränna slagmannen eller någon av hans lagkamrater under dessas löpning från mål till mål. Det skedde antingen genom att ta lyra, eller genom att ”bränna”, det vill säga med bollen träffa en löpande motståndare i flykten. När en sådan bränning skedde, skiftade lagen positioner så att innelag blev utelag.⁴⁵ Samtliga intrikata detaljer i detta spel beskrevs 1767 i ett annat samiskt sammanhang från Finnmark i Nordnorge, med Knud Leem som upptecknare:

De forlyste sig med at slaae bold, hvilket skeer saaledes: Et partie af nogle personer stiller sig paa den eene, og et andet lige over for paa den anden side; derpaa kaster én af den ene sides partie en med skind overtrokket, og med haar, straa, klude eller deslige fyldt bold af haanden, hvilken hans neste sidemand slaaer med en kiep i været; hvorimod en fra den anden sides hob kommer springende; for at faae den fat, forend den falder imod jorden. I samme øyeblikk begiver han, som slog bolden i været, sig paa løb over til bemeldte anden side, for at indtage hans plads, som der forlod sid sted, for att fange bolden. Kan nu han, som griber efter bolden, faae den og med samme treffe denne, der søger at bemaegtige sig hans plads, forend hand haver opnaaet den, spiller han nester.⁴⁶

42 Johannes Schefferus, *Lappland*, s. 308.

43 Guiseppe Acerbi, *Travels through Sweden, Finland, and Lapland to the North Cape*, vol. II (London 1802), s. 288.

44 Ungefär som i modern *baseball*, även om kastet var av mer beskedligt slag.

45 Isak Lidström & Daniel Bjärsholm, ”Batting, running, and ’burning’ in early modern Europe: A contribution to the debate on the roots of baseball”, *The international journal of the history of sport* 2019: 17–18 (vol. 36), s. 1613–1614.

46 Knud Leem, *Knud Leems beskrivelse over Finmarkens lapper* (Köpenhamn 1767), s. 388–389.

Långboll var ett vanligt spel i äldre tiders idrottsliv.⁴⁷ I de svenska folkminnesarkiven finns många olika benämningar på spelet liksom ett oräkneligt antal varianter av hur det gick till. Ute i Europa är det känt under namn som *schlagball*, *meta*, *palant* och *lapta*.⁴⁸

Idrottens spridning i tidigmodern tid

Att försöka inplacera 1600-talets samiska bollspel i ett tidigmodernt europeiskt idrottshistoriskt sammanhang är, som framgått av redogörelserna ovan, en grannliga uppgift. Endast fragment finns bevarade av det tidigmoderna idrottsliv som här studerats. Dessa fragment måste jämföras med andra uppgifter från andra platser. Först då går det att närma sig problemställningen om dessa bollspels förekomst ska betraktas som ett resultat av diffusion eller evolution – det vill säga, har de samiska bollspelen sina rötter i äldre lekar som spridit sig i Lappland, eller har de uppstått oberoende av liknande spel med boll och tillhyggen? Uppenbart är att varianter av långboll förekommit bland samer i tidigmodern tid, och att dessa varianter haft motsvarigheter i stora delar av Europa. Här rör det sig med andra ord om en spridningsprocess. Vad det samiska linjespelet beträffar kan inte något lika tydligt svar ges. Att det helt skulle sakna släktskap med motsvarigheterna på de brittiska öarna förefaller ändå osannolikt. Spelet utgör snarare en indikation på att europeiska bollspelstraditioner inte var så isolerade i tidigmodern tid som man tidigare antagit. Utifrån det befintliga källmaterialet går det dock inte att dra några slutsatser om hur spridningsprocessen sett ut.⁴⁹ I brist på ytterligare källor får vi anta att det linjespel med boll, klubbor och tekning som Schefferus skildrar i *Lappland* rör sig om en lek som haft en stor utbredning i Europa, men som sedan inte satt något större avtryck i skriftligt historiskt material, i vart fall inte i Norden.⁵⁰

Det kan dock inte uteslutas att ett nära släktskap föreligger mellan linjes-

47 Ett slags kombination av linjespel och långboll förekommer i ett samiskt bollspel från Enare i Finland, vilket beskrivs enligt följande av Jacob Fellman, *Anteckningr under min vistelse i Lappmarken, tredje delen* (Helsingfors 1906), s. 153: "Bollslagning har jag sett endast i Enare. Dervid tillgår på följande sätt. Lika många personer ställa sig bakom hvar sin af två, på 15 à 20 famnars afstånd från hvarandra parallelt löpande linier, och en person tar plats midt emellan desamma. Vid hvardera linien tillkommer det en af de spelande att, såsom man säger, gifva bollen, hvarvid de andre, enhvar i sin tur och medan bollen ännu sväfvat i luften, försöka att med sällträ slå den så, att den flyger i riktning mot motspelarens linie. I samma ögonblick, som slaget träffar bollen, tillkommer det någon af de spelande att springa från den ena linien till den andra. Den som står emellan linierna försöker dervid att fånga bollen och att sedan med densamma träffa den springande, innan denne hunnit till den andra linien. Lyckas han deri, befrias han från sin plats mellan linierna och ersättes der af den, som träffats af bollen."

48 Mats Hellspång, *Den folkliga idrotten*, s. 334.

49 Jfr Paul Rouse, "Hurling, *knattleikr* and the Global Tradition of Stick-and-Ball Play", i Fiona Dillane & Gunnthórunn Gudmundsdóttir (red.), *Iceland – Ireland: Memory, Literature, Culture on the Atlantic Periphery* (Leiden/Boston 2022), s. 188–190.

50 Man bör då samtidigt ha i åtanke att de ingående beskrivningar av bollspel som förekommer i Schefferus bok helt saknar motsvarighet i övriga Norden.

pelet och den i Norden vanligt förekommande leken ”slå trilla”, i vilken två lag, vars medlemmar var utrustade med slagkäppar, motade en diskusliknande träskiva – inte helt olik en traditionellt utformad puck – fram och tillbaka i syfte att få motståndarlaget att retirera. Det brukade spelas på landsvägar, oftast utan några rumsliga avgränsningar vilket kunde leda till att lagen förflyttade sig kilometervis. Mats Hellspong har funnit några få belegg på trillslagning där särskilda mållinjer förekom. Dessa uppfattar han som indikationer på en begynnande sportifiering och som en påverkan från den moderna sportens resultatorientering och kvantifieringsfokus.⁵¹ Med det samiska linjespelet i åtanke ligger det närmare till hands att betrakta sådana linjer som ett exempel på ett gammalt sätt att göra mål på i äldre väst- och centraleuropeiska bollspel.

Avslutningsvis förtjänar de samiska bollspelens könsöverskridande karaktär att kommenteras. I sitt översiktsverk om den svenska idrottens historia menar Jens Ljunggren att sportifieringen, det vill säga den moderna idrottens inriktning mot ökad konkurrens, rationalisering och prestationsinriktning, ofta skett på bekostnad av att kvinnor marginaliserats.⁵² Följdfrågan blir då om idrottens könsintegrering var mer påtaglig före den moderna idrottens insteg? Den rigorösa könsuppdelning som gett sin prägel åt modern sport kännetecknade i vart fall inte de bollspel som Schefferus beskriver. Där deltog såväl män som kvinnor med liv och lust. Frågan om dessa bollspels representativitet för tidigmodern idrottskultur behöver dock diskuteras utifrån ett bredare empiriskt material och utgör därmed en angelägen uppgift för vidare forskning.

51 Mats Hellspong, *Den folkliga idrotten*, s. 217.

52 Jens Ljunggren, *Den svenska idrottens historia* (Stockholm 2020), s. 246–247.